

Kdo izbira in kdo ponuja v izbiro?

Darko Dolinar

ZRC SAZU, Inštitut za slovensko literaturo in literarne vede, Ljubljana, Slovenija
darko.dolinar@zrc-sazu.si

Ob vprašanju »kdo izbira?« ponavadi najprej pomislimo na bralca, soočenega z obsežnim naborom raznovrstnih tekstov, ki se mu ponujajo v branje, in si prizadevamo rekonstruirati, razumeti ali razložiti njegove interne izbirne mehanizme in postopke hkrati z zunanjimi instancami, ki v večji ali manjši meri sodelujejo pri tem. Toda izbiranje se ne dogaja samo na območju, ki ga prekrivajo študije recepcije in bralčevega odziva, temveč je na različne načine prisotno v celotnem krogu literarne komunikacije od produkcije prek distribucije do recepcije. Ta spis oriše nekatere ključne točke tega problemskega sklopa, predvsem posredniško funkcijo med ponudbo in izbiro, ter jih ilustrira s posameznimi značilnimi primeri iz slovenskega založništva in knjigotrštva v minulih desetletjih ter med t. i. tranzicijo v kapitalistično tržno gospodarstvo, predvsem s primeri knjig, ki po široki branosti in prodajni uspešnosti znatno odstopajo od normalnega stanja.

Ključne besede: literarno posredništvo / uredništvo / knjigotrštvo / uredniška politika / bralec / branje / literarni sistem / knjižna selekcija

UDK 028.02:655.4

Odgovor ali vsaj začetek odgovora na vprašanje, postavljeno v naslovu, se ne zdi težek: seveda je bralec tisti, ki si izbere berilo.¹ Predstavljajmo si ga v eni značilnih situacij, recimo kadar pride na frankfurtski knjižni sejem ali v kako nacionalno ali univerzitetno biblioteko ali kadar odpre domačo stran velike spletne knjigarne: povsod je soočen z obsežnim naborom raznovrstnih tekstov, ponujenih v branje. Na prvi pogled se ob tem lahko zazdi, da uživa popolno svobodo, ker lahko po mili volji izbira med množico razpoložljivih tekstov. Vendar pogosto opazimo ravno nasproten učinek: tolikšna mera razpoložljive ponudbe je za posameznega bralca praktično neobvladljiva, množica tekstov ga naravnost zasuje, možnost suverene, svobodne izbire se mu sprevrže v napor, muko,² zaradi katere si mora poiskati takšno ali drugačno pomoč.

Ob takšnem, na videz paradoksnem položaju se ovemo, da je bila naša izhodiščna predstava o bralski izbiri preveč poenostavljena. Upoštevati moramo, da se tako bralci kot tudi berila močno razlikujejo med seboj. Strokovno podkovani bralec, ki se jasno zaveda, kaj potrebuje, bo med

knjigami s svojega interesnega področja pač iskal in izbral veliko bolj usmerjeno in bolj učinkovito kakor laik. To je najbolj očitno pri znanstvenih in strokovnih delih; toda razlika med večjo ali manjšo stopnjo kompetence pri bolj razgledanih ali pri bolj naivnih bralcih je še kako pomembna tudi pri beletristiki, čeprav so motivi in mehanizmi izbire tam precej drugačni kot pri stvarni literaturi. Na obeh področjih in pri obeh skupinah bralcev torej obstaja podobna potreba po pomoči, usmerjanju, svetovanju pri izbiri, ki pa se realizira po zelo različnih poteh. Poučeni bralec se opira na informacije o avtorjih, na knjižne recenzije in referate, na svoje poznavanje profilov založb in knjižnih zbirk. Nasprotno možnost ponazarja tipična situacija, znana iz ljudskih knjižnic: marsikateri obiskovalec si zaželi »nekaj lepega za branje«, kaj naj bi bilo to, pa ne zna povedati. Svoje pravice do svobodne izbire zato ne realizira sam, temveč jo v večji ali manjši meri prepušča nekomu drugemu – v tem primeru knjižničarju, ali splošneje rečeno, izvedencu oziroma instanci, ki se na zadevo pač bolje spozna. Dejanje izbire, ki naj bi bilo po naši prvotni domnevi nekaj individualnega in v tej individualnosti suverenega, se razplasti in zakomplicira.

Če ne že prej, se je treba v tem trenutku spomniti, da je bralčeva izbira samo zadnji akt med celo vrsto predhodnih in podobnih; da poteka proces izbiranja v diahronem zaporedju in sinhronem prepletu množice individualnih in skupinskih selekcijskih aktov; da je izbiranje navzoče v celotnem poteku komunikacije od avtorske produkcije tekstov prek raznih poti njihovega posredovanja in distribucije do različnih modusov recepcije. Vendar ni izbire brez ponudbe; zmeraj nastopata v paru. Če zadevo do skrajnosti poenostavimo, dobimo osnovni model: avtor ponuja svoje izdelke bralcu, ki izbira med njimi. Toda to poteka samo v izjemnih primerih z neposrednim stikom med njima, praviloma pa prek posrednika, pri katerem sta funkciji ponudbe in izbire najbolj očitno povezani.

Posredniška dejavnost obstaja v osnovni obliki že v ustnih kulturah; pomembnejša je postala, odkar se teksti zapisujejo in reproducirajo, in se je razrasla do danes znanih zapletenih in na različne institucionalne nosilce porazdeljenih oblik, odkar se knjige proizvajajo in distribuirajo kot tržno blago. V sodobnih razmerah je posredništvo ena stalnih in nepogrešljivih sestavin v delovanju celotnega literarnega sistema, še zlasti v založništvu in knjigotrštvu; je pa tudi zamotano in notranje protislovno. Za njegov potek in rezultate je relevantnih več zunanjih okoliščin. Mednje sodita obseg in ustroj literarnega oziroma jezikovno-kulturnega prostora in s tem povezana, a ne povsem izenačena obseg in ustroj knjižnega trga, odločilno pa ga oblikuje preplet ekonomskih, ideoloških in kulturno-umetniških silnic, ki delujejo v tem prostoru.

Po splošno sprejeti domnevi naj bi bile ekonomske zakonitosti univerzalno veljavne. Toda na velikih jezikovnih območjih, kakršna so angleško,

francosko, špansko, portugalsko, nemško, rusko, verjetno tudi arabsko in kitajsko, ki presegajo meje posameznih nacionalnih literatur, kultur in držav, imajo te zakonitosti nedvomno drugačne učinke kakor v majhnih jezikovno-kulturnih prostorih, domicilih literatur maloštevilnih, tudi politično nesamostojnih ljudstev. V centraliziranih planskih gospodarstvih je razmerje med vplivi ideološkega in ekonomskega faktorja na izbor knjižne produkcije gotovo povsem drugačno kakor v tržnih gospodarstvih; v avtoritarno urejenih skupnostih s poudarjeno vlogo vladajoče politične ideologije je drugačno kakor v demokratičnih družbah.

Proces izbiranja, povezan s posredniško funkcijo, je osredinjen v založbah in v specializiranih publikacijah ter deloma tudi v množičnih občilih (kolikor objavljajo literarne tekste), poleg tega delujejo nanj še različni zunanji vplivi. Praviloma so vanj vpleteni številni udeleženci – uredniki, interni recenzenti, literarni svetovalci, ekonomisti, tržniki, prodajalci, knjižničarji, cenzorji, kritiki, šolniki – ki se ravnaajo po različnih, včasih celo protislovnih kriterijih. Pri tem je verjetno najbolj opazno nasprotje med logiko delovanja in cilji ekonomskega kapitala na eni in simbolnega (kulturnega, umetniškega, ideološkega, etičnega) »kapitala« na drugi strani. Ta zamotani interaktivni proces se izteka v skupno oblikovanje bralne ponudbe, ki hoče prepričati bralce, naj jo sprejmejo v karseda veliki meri. Posredništvo tako izpolnjuje svoj namen in pri tem dosega večji ali manjši uspeh.

Uspeh se v založništvu in knjigotrštvu ponavadi meri s podatki o knjižnih natisih in ponatisih, o nakladah in o prodaji, toda to zožuje predstavo o recepciji samo na razsežnost blagovne produkcije in distribucije. Bolj ustrezno merilo za recepcijski uspeh bi bila dejanska branost; prvi korak k njeni približni oceni lahko naredimo tako, da poleg prodaje upoštevamo vsaj še izposoj v knjižnicah. Toda vsi ti podatki postanejo povedni šele takrat, ko prepoznamo njihovo normalno mero in izjemna odstopanja od nje, jih postavimo v časovno zaporedje in jim kot izhodišče načrtamo širši referenčni okvir z nekaj relevantnimi vidiki, kot so:

- velikost potencialne bralske populacije,
- obseg celotne knjižne produkcije (po številu naslovov in po nakladah) ter

- razmerja med izvirnimi in prevedenimi knjigami.

Poleg teh splošnih značilnosti sta posebej za literaturo relevantna zlasti še:

- delež umetniške literature v celotni knjižni produkciji in
- razmerje med posameznimi literarnimi žanri.

Osnovni kvantitativni opisi so večinoma dostopni že v javnih statistikah. Nadaljevati in poglobljati jih je mogoče s podatki o dejanski strukturi bralstva po starosti, spolu, izobrazbi, poklicu, o bralnih navadah, okusu,

preferencah glede na različna literarna območja in žanre. Takšni podatki so dosegljivi z empiričnimi raziskavami, kot so ankete po reprezentativnih vzorcih (dejanskih ali potencialnih) bralcev, študije značilnih primerov in podobno. Njihove ugotovitve je seveda nujno potrebno kritično soočiti z recepcijskoteoretičnimi, literarnosistemskimi in sociološkimi načelnimi pogledi. Toda to že pelje globlje v raziskovanje recepcije. Zato se bomo tukaj ustavili in se vrnili k posredniškemu oblikovanju bralne ponudbe; obravnavali jo bomo ob nekaj značilnih primerih, ki ilustrirajo delovanje slovenskega literarnega sistema v času od konca druge svetovne vojne do danes.

Takšna časovna omejitev je utemeljena iz več razlogov. Vojna in revolucija sta povzročili tolikšen prevrat, da se je dotedanji literarni sistem bistveno preoblikoval in so se njegove institucije (založbe, literarne in kulturne revije, množična občila) vzpostavile čisto na novo. V naslednjih desetletjih so se postopno dogajale ideološke in estetske spremembe, s katerimi se je slovenska kultura ponovno zblíževala z evropsko, in potekali so ekonomski, družbeni in politični procesi, ki so peljali v gospodarsko in družbeno tranzicijo ter k državnopolitični osamosvojitvi Slovenije. Vse to je od zunaj usmerjalo delovanje literarnega sistema.

Med njegove stalne značilnosti sodi to, da je razmeroma majhen. Populacija na današnjem ozemlju Slovenije je narasla (v približnih številkah) od 1.450.000 v letu 1945 na današnja 2.000.000. Pri tem se je njena poklicna in izobrazbena struktura močno spremenila, tako da je število potencialnih bralcev naraščalo precej hitreje od števila prebivalstva.

Število izdanih knjig na leto se je od začetnih okrog 550 dvigalo do skoraj 3.500 leta 1970, zatem do 1990 opazno upadalo, od takrat pa spet naraslo na prek 6300 (zadnji objavljeni podatki veljajo za leto 2008).³ Med njimi prevladujejo izvirne slovenske knjige. Delež prevedenih v celotni produkciji niha med 20% in 30%, najnižji je bil okrog 14% (l. 1950 in 1980), najvišji malo prek 40% (l. 1970).

Tolikšen porast knjižne proizvodnje opozarja na velike spremembe v založništvu. Od začetnih manj kot 10 državnih ali podržavljenih založb se je število dvignilo na okrog 500 pravnih subjektov, registriranih za založniško dejavnost, od tega jih izdaja knjige nekaj prek 160. Bistveni premiki so se začeli z ekonomsko in družbeno tranzicijo proti koncu osemdesetih let, ko so se dotedanje velike založniške hiše privatizirale, združevale, prevzemale manjše, spreminjale programe, propadale, ob njih pa je vzniknila množica novih, med drugim tudi takih, ki izdajo samo po en naslov na leto. Danes je v jedro slovenskega založništva mogoče šteti okrog 50 poklicnih založb, institucij in društev, ki skupno izdajo več kot polovico letne knjižne proizvodnje. Podobno rast, četudi z nekaj značilnimi razlikami, bi lahko ugotavljali

tudi pri drugih poteh za objavlanje literature, predvsem pri literarnih revijah in pri množičnih medijskih oziroma njihovih literarnih rubrikah.

Povprečni delež izvirne in prevedene umetniške literature v celotni knjižni proizvodnji se giblje malo nad 20%, najnižji je znašal 15% (l. 1950) in najvišji 29% (l. 1960). V absolutnih številkah je to od okrog 100 naslovov letno v poznih 40. letih do današnjih nekaj manj kot 1300 naslovov (l. 2008). Tudi tukaj je število doseglo prvi vrh l. 1970 (628 naslovov), zatem je upadlo in ga spet preseglo šele ob koncu 90. let. Zanimivo je, da je povprečni delež literarnih knjig med vsemi slovenskimi knjigami nižji, pod 20% (ekstrema sta 9% in 24%), med vsemi prevedenimi pa višji, s tem da srednja vrednost bolj niha med 25% in 42%, skrajni meji pa sta pri 13% (l. 1970) in 56% (l. 1950).

Pri literarnih knjigah se razmerje med slovenskimi in prevedenimi razumljivo nagiba v korist slovenskih. Povprečni delež prevodov med vsemi literarnimi knjigami je bil 38%, s tem da je neenakomerno nihal med skrajnostma 29% in 50% (ta je iz l. 1950, ki je bilo očitno kritično za izvirno proizvodnjo); zadnji znani podatek je 762 slovenskih in 512 prevedenih literarnih knjig (l. 2008). V zadnjem desetletju je število prevodov strmo naraščalo, precej hitreje kot število izvirnih slovenskih izdaj.

* * *

Na temelju doslej ugotovljenega je mogoče izpeljati nekaj sklepov o oblikovanju bralne ponudbe in z njo danih možnostih izbire.

V minulih desetletjih je knjižna proizvodnja od skromnih začetkov močno napredovala po obsegu in vsebinski razvejanosti. V času povojnega splošnega pomanjkanja, potem ko je poleg vsega drugega propadlo tudi veliko starejših javnih in zasebnih knjižnih fondov, so bralci naklonjeno sprejemali, prebirali in kupovali tako rekoč vse knjižne novosti. Šele ko je leto za letom izhajalo čedalje več knjig, je bilo mogoče med njimi izbirati, ko pa je ponudba presegla neko težko ugotovljivo mejno velikost, je izbiranje postalo neizogibno, saj je odslej celo za profesionalnega bralca praktično nemogoče, da bi sproti prebral vse, kar izhaja v slovenščini.

Porast števila izdanih naslovov je spremljalo upadanje naklad. Nekatere med prvimi povojnimi izdajami so presegle 10.000 izvodov; nekako v prvem desetletju so se kot normalne oblikovale naklade za roman 3.000-6.000 izvodov, za pesniško knjigo 800-1.500 izvodov, nato so postopno upadale, najbolj izrazito med gospodarsko tranzicijo v 80. letih, in odtelej dosegajo komaj tretjino prejšnjih. To sicer omejuje razširjenost posameznih knjižnih naslovov, vendar nima večjega negativnega vpliva na dejansko branost, saj manjšo prodajo uspešno nadomešča naraščajoča izposoja v knjižnicah.

Obseg izposoje seveda v precejšnji meri vnaprej opredelujeta velikost ponudbe, tj. razpoložljivih zalog v knjižnicah, ter število obiskovalcev. Toda tudi če upoštevamo postopno večanje obeh količin, se izkaže, da v primerjavi z njima dejanski obseg izposoje narašča dosti hitreje. To mdr. nazorno izpričujejo novejši statistični podatki o splošnih knjižnicah. Za ilustracijo naj zadostuje nekaj podatkov o številu vpisanih članov, številu obiskov in številu izposojenih knjig (številke so navedene v 1000; prim. *Statistični letopis* 2009, spletna izdaja):

leto	št. članov	indeks članstva	št. obiskov	indeks št. obiskov	izposoja	indeks izposoje
1995	427	100	5.352	100	12.812	100
2005	515	121	8.925	167	20.888	163
2007	526	123	9.572	179	25.644	200

Obisk je naraščal dosti hitreje od članstva, najhitreje pa izposoja. Ali drugače povedano: v letu 1995 si je povprečni obiskovalec izposodil 30 knjig, l. 2005 dobrih 40 in l. 2007 skoraj 49 knjig, kar nedvomno izpričuje porast branosti.

O vsebinski sestavi knjižne proizvodnje je mogoče z veliko mero popoševanja in poenostavljanja trditi, da se je oblikovala v interakciji med umetniško-estetskimi, ideološkimi in ekonomskimi kriteriji. Ideološki vidik, podprt z ukrepi državne politike, je prevladoval pri sestavljanju založniških programov v prvem povojnem desetletju. Ekonomsko-komercialni vidik je začel prihajati v ospredje po gospodarskih reformah v drugi polovici šestdesetih in na začetku sedemdesetih let in je ob ponovni vzpostavitvi kapitalističnega tržnega gospodarstva prevzel eno glavnih vlog; na ta račun jo je politično-ideološki vidik takrat izgubil. Kljub temu si je politika s sistemom državnih subvencij ohranila vsaj minimalno možnost vplivanja na vsebino založniških programov, četudi dokaj redko posega po njej.

Soigra med temi konfliktnimi silnicami je delovala na izdajanje slovenske književnosti nekoliko drugače kot na izdajanje prevodne. Založbe so se počutile bolj zavezane domači literaturi in so iz umetniško-estetskih in kulturnopolitičnih, ne nazadnje pa tudi iz nacionalno afirmativnih razlogov blazile komercialno argumentirane težnje svojih tržnih in prodajnih oddelkov k drugačnemu oblikovanju knjižnih programov. Teže so se upirale notranjim in zunanjim ideološkim pritiskom, zlasti v prvih povojnih desetletjih. Ne glede na vse to so odtlej v novih izdajah izšli skoraj vsi starejši slovenski literarni klasiki in tudi pomembni avtorji prve polovice 20. stoletja – razen ideološko najbolj spornih, zlasti tistih iz vrst politične emigracije. Sodobno literaturo so založbe ob upoštevanju omenjenih prihrankov izdajale sproti oziroma z manjšimi zamudami za časom nastanka

tekstov in za revialnimi objavami. Če v založbah ne bi bilo načrtne podpore, bi si npr. težko razložili, kako da na Slovenskem izhajajo toliko pesniških zbirk in kako da pesništvo že nekaj časa celo vodi med literarnimi žanri po letnem številu izdanih naslovov,⁴ četudi prodaja pri veliki večini pesniških knjig praviloma ne krije proizvodnih stroškov.

Pri prevodni književnosti je položaj nekoliko drugačen. Po zvrstni sestavi v njej absolutno prevladujejo romani, daleč za njimi sta kratka proza in poezija, čisto na koncu pa dramatika, kot najbrž ustreza interesom in prevladujočemu okusu množičnih bralcev. Pri dramatiki je vsekakor treba upoštevati nujen popravek, da je bilo za potrebe gledališč, pa tudi radia in televizije prevedeno precejšnje število dramskih del, ki niso dočakala knjižne objave, temveč so dosegla naslovljence po drugačni poti.

Kar zadeva literarni oziroma jezikovno-kulturni izvor tekstov, je takoj po vojni izhajalo največ prevodov iz ruščine, sredi petdesetih let pa so prvo mesto prevzeli prevodi iz angleščine in ga z veliko prednostjo obdržali vse do danes. Sledili so jim najprej prevodi iz srbsko-hrvaškega oziroma iz južnoslovanskih jezikov, nato so se na drugem in tretjem mestu izmenjevali prevodi iz francoščine in nemščine. Takšna številčna sestava je nedvomno povezana s postopno idejno, nazorsko in družbeno preorientacijo, ki ji je začetni sunek dal politični spopad med Jugoslavijo in vzhodnim blokom leta 1948. Vendar je to le ena izmed opaznih značilnosti. Poleg tega se je sodobna prevodna književnost navezovala na tradicijo s ponovnimi objavami vrste starejših prevodov. Predloge za nove prevode so založniki in prevajalci izbirali iz velikih evropskih in iz severnoameriške literature, in sicer predvsem priznana dela iz 18., 19. in zgodnjega 20. stoletja; poleg tega so posegali v manjše evropske literature, kot so nizozemska oz. flamska, skandinavske, zahodnoslovanske in balkanske. Temu se je na novo pridružil interes za latinskoameriške, indijske, kitajsko, japonsko in afriške literature (pri teh iz praktičnih razlogov, zaradi lažje dostopnosti, predvsem za dela, pisana v evropskih jezikih). Prevedena je bila vrsta evropskih klasikov iz starejših dob od antike do renesanse in baroka, poleg njih tudi nekatera temeljna dela starega orienta. Prevodi iz sodobnih literatur so večinoma nastajali iz želje po spoznavanju najnovejših literarnih smeri in tokov, le da so to funkcijo opravljali v zelo različnem obsegu in tempu ter z različnim uspehom.

Opisane značilnosti se odkrivajo poznavalskemu pogledu z literarno-kritičnega oziroma literarnovednega stališča. Toda pri tem ne smemo zanemariti nekega drugega zornega kota, v katerem se pokaže, da so bili številni prevodi motivirani zgolj komercialno. Založniki so namreč v želji po čimboljši prodaji izbirali temu primerne predloge za prevajanje med knjigami, ki so dosegale velike prodajne uspehe že v svojem domačem okolju;

najbolj so se zanašali na tiste, ki so se potrdile na trgih angleškega, nemškega ali francoskega jezikovnega območja. Veliko večino takih uspešnic prištevajo med t. i. lažjo, popularno oziroma trivialno literaturo, ki naj bi bila že po definiciji bolj dostopna širšim krogom bralcev in kupcev kot t. i. umetniška. Nekatere slovenske založbe so se sicer že v zgodnjih petdesetih letih odločale za posamezne poskuse s preverjenimi starejšimi, »klasičnimi« primerki trivialne književnosti, kot so npr. dela Alexandra Dumasa očeta in Arthurja Conana Doylea. Tiskale, opremljale in razpečevale so jih na način kolportáže,⁵ mimo običajnih poti za promocijo in distribucijo svojih resnih knjižnih izdaj, tako da v tedanjem javnem diskurzu o problematiki prevodne literature in založništva to ni zbuvalo pomembnejših odzivov. Šele v času tranzicije v kapitalistično tržno gospodarstvo so uspešnice, največkrat sodobne, postale stalna sestavina mnogih založniških programov in hkrati s tem predmet ponavljajočih se polemičnih debat.

Pojav uspešnic nas vrača k vprašanju, kaj je ob doslej opisanih splošnih značilnostih knjižne ponudbe lahko še posebej nagovarjalo bralce in nekatere knjigam utiralo pot k branosti in prodaji, dosti večji od povprečne. Če se povrnemo k naši začetni postavki o značilnem obnašanju bralcev, lahko sklepamo, da se lažje odločajo za tiste knjige, pri katerih so deležni kakršne koli podrobnejše informacije, nasveta ali usmerjanja. Takšne spodbude prihajajo iz različnih virov, največ iz samih založb, zatem iz drugih, predvsem kulturnih in izobraževalnih institucij, ali pa prosto krožijo v medijih, ki se ukvarjajo s knjigami in avtorji. Uredništva založb npr. oblikujejo knjižne zbirke različnih profilov in tako bralcem ponujajo določene vsebinsko-oblikovne tipe tekstov ter vnaprej zagotavljajo določeno kvaliteto raven bralne ponudbe. Nasploh zbujejo v javnosti več odziva tista dela in avtorski opusi, ki sodijo v kanon domače ali svetovne literature, in tisti, ki so pred kratkim dočakali estetsko in literarnozgodovinsko prevrednotenje. Pri širjenju knjig, uvrščenih med šolsko obvezno ali priporočeno berilo, sodeluje nespregledljiv moment oblastvene prisile. Manj obvezujoče in bolj spodbujevalno motivirajo bralce različne literarne nagrade od državnih do tistih, ki jih podeljujejo avtorska združenja, strokovna društva, gospodarska podjetja ali časopisno založniške hiše – te znajo že iz predlaganja in izbora kandidatov napraviti privlačen medijski dogodek ali cel niz dogodkov, kakršne lahko npr. spremljamo v zadnjih letih ob podeljevanju nagrade Kresnik za najboljši slovenski roman. Ob vsaki obsežnejši publicistični obravnavi takega literarnega dela ali opusa oziroma njegovega avtorja, zlasti če ta v katerem koli oziru velja za reprezentativen primer, se bralski interes zanj praviloma razširi in poglobi. Pri samih tekstih je lahko povod za to npr. ideološka ali moralna problematičnost ali kakršnakoli spornost tem, snovi in motivov. Kar zadeva življe-

nje in delovanje avtorjev, so lahko v tem pogledu eksemplarični ruski in vzhodnoevropski disidenti, z druge strani pa tisti zahodni pisci, ki so se angažirali kot mnenjski voditelji v političnih in civilnodružbenih zadevah. Prenos v drug medij, tj. v film ali na televizijo, zbudi dodatno zanimanje za knjigo in ji pripelje nove skupine bralcev; dober primer za to so visoko profesionalno izdelane televizijske ekranizacije angleške literarne klasike, ki jih pripravlja in uspešno trži BBC. Takšnim spodbudam se pridružujejo že dolgo znani stari pa tudi novi tržni prijemi, kot so raziskave bralske populacije in nanje oprte različne oblike promocije knjig in avtorjev, različne poti prodaje (v prednaročilu, v osebnih stikih z zastopniki, po pošti, telefonu in medmrežju), članstvo v založniških klubih in literarnih družbah, ki prinaša s sabo nekatere ugodnosti, itd. Vse to opremlja osnovno ponudbo, tj. nabor izdanih knjig, z dodatnimi poudarki, ki še posebej nagovarjajo potencialne odjemalce k branju ali natančneje rečeno k nakupu čisto določene knjige.

* * *

Nekatera od dosedanjih izvajanj bomo ilustrirali s tremi primeri: eden je dobro znan in je bil že neštokrat omenjen, druga dva sta bržkone že pozabljena. Vsi trije sodijo v pozna šestdeseta in zgodnja sedemdeseta leta 20. stoletja, v čas razmaha slovenskega založništva in začetka njegovega preobražanja iz planske v tržno gospodarsko obliko.

V letih 1964-1977 je pri Cankarjevi založbi izhajala zbirka *Sto romanov* (prim. Munda in Grum). Izbor naslovov je posrečeno združeval najbolj znana, pa tudi dotlej na Slovenskem še manj znana klasična dela svetovnega romanopisja z nekaj predstavniki zunajevropskih literatur vred, potem umetniško reprezentativne tekste 20. stoletja, ki se uvrščajo v modernizem, eksistencializem ali »novi roman«, ter nekatere najbolj razširjene in priljubljene novejši romane z bolj tradicionalno fakturo. Izbrana literarna besedila so spremljale esejistične študije vodilnih slovenskih poznavalcev literature. Glavni urednik zbirke je bil Anton Ocvirk, utemeljitelj primerjalne književnosti na Slovenskem kot samostojne znanstvene stroke. Zbirka, ki je že v zasnovi nosila toliko simptomov odličnosti, je bila tiskana v formatu žepne knjige z decentno likovno opremo. Založba jo je skrbno promovirala in jo prodajala v prednaročilu po dostopni ceni. Zbirka je bila v širši javnosti in pri kritiki, v množičnih medijih in v strokovnih publikacijah razglašena za kulturni dogodek osrednjega pomena. Bralstvo jo je sprejelo z odprtimi rokami, saj je prvi letnik izšel v danes komaj verjetni nakladi 24.000 izvodov in bil kmalu razprodan; trinajst let pozneje se je zbirka končala s še zmeraj upoštevanja vrednimi 6.300 izvodi. Sledili sta še dve

komercialni potezi: že takoj ob zaključku zbirke (1977) ponatis najbolj priljubljenih desetih del po izboru bralcev in dobro desetletje pozneje (1986-1989) ponatis celote v drugačni opremi in trdi vezavi, ki pa ni več dosegel primerljivega tržnega učinka. Zbirka je obveljala za zgled pomembnega uredniškega in založniškega dosežka in je dala spodbudo vsaj za dve ali tri podobne poznejše, le da vsebinsko bolj v sodobnost usmerjene zbirke.

Približno ob istem času, ko je izhajalo *Sto romanov*, je bilo v ljudskih knjižnicah daleč največ povpraševanja po romanu slovenskega pisatelja Toneta Svetine *Ukana* ter po seriji romanov Anne in Sergea Golona s skupnim naslovom *Angelika*, prevedeni iz francoščine.

Svetina, dotlej znan kot avtor poljudnih povesti, je napisal obsežen tekst s temo druge svetovne vojne, okupacije in osvobodilnega boja. Na ravni okvirnega dogajanja vsebuje številne na zgodovinskih dejstvih utemeljene opise. Osrednja fabulativna nit prikazuje zapletene vohunsko obveščevalne spopade med okupacijsko vojsko in policijo na eni ter odporniškim gibanjem na drugi strani. Glavne osebe niso upodobljene črno-belo, temveč diferencirano, tekst izpričuje smisel za težavni položaj ljudi, ki so se nehote znašli med sovražnimi frontami v vojnem spopadu, in kaže nekaj razumevanja celo za najbolj negativne like. Načenja pa tudi nekatere kočljive ali dotlej tabuizirane teme, kot sta izdajstvo med partizani in množični poboj zajetih kolaborantov. Obsežni, sproti rastoči roman je izhajal pri založbi Borec v različnih izdajah in ponatisih od 1965 do 1987, avtor je njegovim trem delom pozneje pridružil še knjigo o njegovem nastajanju (»roman o romanu«), tekst je bil predelan v ilustrirano slikanico, le načrt o njegovi televizijski ekranizaciji ni bil udejanjen.

Angelika, serija pustolovsko zgodovinskih romanov s snovjo iz poznega 17. stoletja, je dober primer trivialnega pisanja. Naslovna junakinja, mlada, lepa, erotično nadarjena, bistroura in značajske neuklonljiva francoska podeželska plemkinja, se zapleta v vsakršne avanture, ki jo ženejo vsaj čez polovico takrat znanega sveta, nenadni preobrati usode jo dvigujejo na najvišje vrhove ugleda in blaginje in jo spet mečejo na samo družbeno dno, neštetokrat se s svojimi izjemnimi sposobnostmi komaj reši iz različnih smrtnih nevarnosti, a si zmeraj pripori srečen konec – do novega zapleta v naslednji knjigi. Recept je razmeroma preprost: pripoved vzdržuje visoko fabulativno napetost, socialno-psihološki orisi oseb in njihovih medsebojnih odnosov so prilagojeni sodobni mentaliteti, opisi dogajanja in okolja so večje oprti na razmeroma korektno uporabo dokaj obsežnega zgodovinskega znanja. Spričo tega tudi zaželeni uspeh ni izostal. Od l. 1963 do 1977 je založba Lipa izdala devet romanov te serije, od tega prve tri kar v štirih natisih, pri naslednjih je zanimanje nekoliko popuščalo. Ne glede na to je zbirka, dopolnjena še z nadaljnjimi tremi romani, proti koncu 80. let

dočakala novo izdajo. Toda vsi ti, za slovenske založniške in knjigotrške razmere kar impozantni dosežki so samo drobec v sklopu velikega svetovnega uspešniškega posla. V dobrega pol stoletja od l. 1955 so bile knjige o Angeliki prevedene v več kot 30 jezikov in izhajale v več kot 60 državah, skupno je bilo prodanih krepko prek 150 milijonov izvodov. Tržni uspeh knjig je podpiralo pet filmskih verzij, ki so bile poleg kinematografske mreže pogosto predvajane na televiziji in prenesene na elektronske nosilce (DVD). Odmevnost zbirke so večali običajni spremni pojavi, kot so klubi navdušenih privržencev, predstavitve in debate na svetovnem spletu in podobno. Po drugi strani je zbujal zanimanje tudi dolgotrajni sodni spor okrog avtorskih pravic. Zadeva še ni končana: pred kratkim je bilo mogoče zaslediti napoved, da osemindesetletna avtorica pripravlja ponatis in celo nadaljevanje zbirke (prim. Anon., »Nesmrtna Angelika« 2009, Anon., »The World of Angélique«).

Navedeni trije primeri izjemno učinkovite in tržno uspešne bralne ponudbe temeljijo na različnih razlogih. Zbirka *Sto romanov* je znala elitno literaturo ponuditi na tak način, da je kot mamljiva možnost udeležbe pri »kulturnem kapitalu« postala dostopna tudi širšim krogom bralcev. Realistične snovne in idejne sestavine Svetinovega vojnega romana, predvsem na ravni kolektivnega dogajanja, so mnogi bralci lahko soočali z lastnimi doživetji in spomini; njegovi problematični zgodovinsko-politični motivi sodijo med zgodnje primere obravnav, ki so se v poznejši slovenski literaturi in publicistiki razrasle in postale ena osrednjih tem javnega diskurza; njegovi fabulativni zapleti so ponujali ugodje ob napetosti, kakršno poznajo bralci akcijskih pripovedi; vse to je ustoličilo Svetinov roman kot izvirno slovensko uspešnico. Trivialna pustolovsko-ljubezenska štorija o Angeliki pa se je ponujala našim bralcem v sprejem na čisto hedonistični in eskapistični ravni in zbujala med njimi temu ustrezen odziv, s katerim so bili udeleženi v hkratnem istovrstnem dogajanju na svetovnih knjižnih trgih, tako da se naši založbi niti ni bilo treba posebej potruditi zanj.

* * *

Če povzamemo dosedanja izvajanja, se tudi v slovenskih razmerah izkaže, da med avtorjem in bralcem stoji obsežen, zapleten in težko pregleden posredniški aparat, v katerem se oblikuje bralna ponudba. Posrednik po eni strani pregleduje avtorsko produkcijo in izbira iz nje; po drugi strani ugotavlja želje in potrebe bralca ter z ozirom nanje išče nove prodajne niše. Dejaven je v obe smeri. Prizadeva si, da bi po ovinkih ali kar naravnost vplival tako na avtorsko produkcijo kot tudi na bralsko recepcijo in ju usmerjal po svoje. V skrajnem primeru naj bi avtorji pisali po njegovih

predlogih ali celo naročilih, bralci oziroma kupci pa naj bi takšno ponudbo bolj ali manj disciplinirano sprejemali.

Spričo tega ni čudno, da tako avtorji kot bralci marsikdaj občutijo posredniški aparat kot odtujeno, sprevrženo silo, ki bi jim rada zrasla čez glavo, zato se ji poskušajo izogniti in vzpostaviti neposreden medsebojni stik. Ena izmed tradicionalnih poti k temu je avtorsko branje na različnih javnih prireditvah. Nov pojav s podobno težnjo so objave na medmrežju, kjer avtorji brez posredovanja založnikov ponujajo svoja nova dela neznanim, anonimnim bralcem. Prvo ne more preseči obrobne vloge v celotnem sklopu distribucije; drugo utegne imeti boljše razvojne perspektive, vendar lahko po analogiji z avdiovizualnimi oziroma elektronskimi mediji domnevamo, da nova možnost objavljanja ne bo spodrinila stare, temveč se bo kvečjemu uveljavila poleg nje.

Kot že omenjeno, je v sodobnih razmerah vloga posredništva v razvitem literarnem sistemu nepogrešljiva. Posredniške instance si prizadevajo delovati kolikor mogoče učinkovito, tako da bi karseda zanesljivo pripeljele bralca do zaželenih odločitev. Toda naj ga še tako skrbno preučujejo, naj ga še tako obdelujejo z različnimi sofisticiranimi prijemi in si ga prizadevajo usmeriti po svoje, naj so pri tem v mnogih primerih celo uspešne, pa vendar ne morejo zmeraj z gotovostjo predvideti izida svojih prizadevanj. Bralec kljub vsem poskusom programiranja od zunaj zmeraj ohrani vsaj delček svoje izvirne svobode: zadnja odločitev pripada njemu, on je tisti, ki dokončno izbere.

OPOMBE

¹ O tem priča že etimologija: besedi *bralec* in *brati* sta v sorodu z *izbrati*/*izbirati*, *nabrati*/*nabirati*, *prebrati*/*prebirati* v konkretnem in abstraktnem pomenu (prim. Snoj 2003); podobno je pri latinskih izrazih *legere*, *lector* in njunih izpeljankah v romanskih jezikih, pa tudi pri nemškem *lesen*, *der Leser*.

² Npr. v pogovorni in publicistični nemščini se pogosto uporablja fraza »die Qual der Wahl« – muka [zaradi] izbire.

³ Večina navedenih podatkov je povzetih po *Slovenski bibliografiji* in po *Statističnem letopisu*, nekateri po bibliografskem servisu *Cobiss* in še posameznih drugih virih. – Ob vsem dolžnem spoštovanju do statistične znanosti je treba posamezne navedbe jemati z rezervo, ker se je metodologija popisovanja s časom spreminjala in so bile že baze iskanih podatkov opredeljene različno tako po zvrsteh publikacij (npr. z vključevanjem ali izločanjem polliterarnih zvrsti) kakor tudi po geografsko-političnem prostoru (npr. z upoštevanjem samo slovenskih knjig, izšlih v Sloveniji, ali pa vseh v slovenščini ne glede na kraj izida). Toda tukaj nam gre predvsem za razmerja in razvojne težnje, zato se lahko zadovoljimo s približnimi, malce zaokroženimi številkami.

⁴ Po zadnjem objavljenem podatku je l. 2008 med 709 naslovi slovenskega leposlovja izšlo 149 romanov in kar 225 pesniških knjig (*Statistični letopis* 2009, spletna izdaja).

⁵ Že leta 1952 so pri Slovenskem knjižnem zavodu izšli Dumasovi *Trije mušketirji* v nakladi 10.000 izvodov in *Grof Monte Cristo* v 18.000 izvodih (prim. Munda in Grum I 163). To sicer niso bile prve slovenske izdaje teh dveh del, pa tudi ne zadnje; podobne knjige so izhajale od preloma 19. in 20. stoletja vsaj še do srede 90. let v več različnih izdajah in ponatisih, tudi izpod peres več prevajalcev (prim. Hladnik 1983).

LITERATURA

- Anon. »Nesmrtna Angelika«. *Delo* 14. 9. 2009: 24.
- Anon. »The World of Angélique – the official website celebrating for Anne Golon's historical novels«. <<http://www.worldofangelique.com>>. (Dostop 1. april 2010.)
- Dovič, Marijan. *Sistemske in empirične obravnave literature*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2004 (Studia litteraria).
- Hladnik, Miran. *Trivialna literatura*. Ljubljana: SAZU, ZRC SAZU, DZS, 1983 (Literarni leksikon 21).
- Kocijan, Gregor. *Knjiga in bralci*. Ljubljana: Delavska enotnost, 1974.
- Kocijan, Gregor (idr.). *Knjiga in bralci II*. Ljubljana: Raziskovalni center za samoupravljanje RS ZSS (idr.), 1980.
- — —. *Knjiga in bralci III*. Ljubljana: Kulturna skupnost Slovenije (idr.), 1985.
- — —. *Knjiga in bralci IV*. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za bibliotekarstvo, 1999 (BiblioThecaria 5).
- Kovač, Miha. *Skrivno življenje knjig*. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za bibliotekarstvo, 1999 (BiblioThecaria 3).
- — —. *Od katedrale do palačinke*. Ljubljana: Študentska založba, 2009.
- Munda, Jože, in Grum, Martin. *Bibliografija Cankarjeve založbe 1945-1994*. I. *Bibliografija Cankarjeve založbe 1945-1974 in Slovenskega knjižnega zavoda 1945-1956*. II. *Bibliografija Cankarjeve založbe 1975-1994*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1995.
- Rugelj, Samo (ur.). *Zgubljeno v prodaji. Sedem pogledov na prihodnost slovenske knjige*. Ljubljana: Umco, 2005 (Premiera 42).
- — —. *Slovenska knjiga včeraj in jutri. Osem pogledov na pomen domače knjige*. Ljubljana: Umco, 2007 (Premiera 62).
- Rupel, Dimitrij. *Literarna sociologija*. Ljubljana: SAZU, ZRC SAZU, DZS, 1982 (Literarni leksikon 18).
- Slovenska bibliografija 1945-*. Ljubljana: Narodna in univerzitetna knjižnica, 1948-.
- Smolej, Tone, in Majda Stanovnik. *Anton Ocvirk*. Ljubljana: Nova revija, 2007.
- Snoj, Marko. *Slovenski etimološki slovar*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1997. 2. izd. Ljubljana: Modrijan, 2003.
- Statistični letopis Republike Slovenije*. Ljubljana: Zavod za statistiko, 1953–; od 1994 tudi na CD-ROM. Spletna izdaja: <<http://www.stat.si/letopis/>>.
- Štefancič, Marcel. »Živi nevarno, prikrito in hitro!«: umrl je Tone Svetina (1925-1998), avtor Ukane, edinega slovenskega partizanskega vesterna«. *Mladina* št. 16 (21. 4. 1998): 47.